

Shahid Bahonar
University of Kerman

Scientific Association of Persian
Language and Literature

A Critical Discourse Analysis of the Manifestation of Freedom in the Poems of Khalilullah Khalili and Ahmed Shawqi Based on Fairclough's Theory*

Ezatullah Habibian¹
Ali Asghar Ravanshad²
Reza Afkhami Aqda³
Behnam Farsi⁴

Abstract

1. Introduction

Freedom is a divine gift, an innate human sentiment. Khlilullah Khalili and Ahmad Shawqi, two prominent poets of Persian and Arabic literature, respectively, employed poetry as a weapon to combat colonialism for their homeland's freedom, sparing no effort. This research aims to analyze the manifestation of freedom in the poetry of these two poets through the lens of critical discourse analysis, specifically Norman Fairclough's three-dimensional

* Article history:

Received: 14 - 4 - 2024

Received in revised form: 11 - 8 - 2024

Accepted: 22 - 9 - 2024

Published online: 11 January 2025

Journal of Resistance Literature
Year 16, No. 30, Spring and Summer 2024

Publisher: Shahid Bahonar University of Kerman

© The Author(s).

¹PhD Candidate in Arabic Language and Literature, Yazd University, Yazd, Iran.

Email: habibian.ezatullah@stu.yazd.ac.ir

²Assistant Professor, Yazd University, Yazd, Iran.

Email: ravanshada@yazd.ac.ir

³Associate Professor, Yazd University, Yazd, Iran

Email: afkhami@yazd.ac.ir

⁴Associate Professor, Yazd University, Yazd, Iran

Email: behnam.farsi@yazd.ac.ir

---

framework, utilizing data from the American school of comparative literature.

Critical discourse analysis is an interdisciplinary approach that seeks to provide a precise interpretation of texts through analysis and decomposition. It leverages the strengths of other disciplines such as history, linguistics, sociology, and political science. Among the various theories of discourse analysis, Norman Fairclough's theory of discourse practice has gained significant attention due to its systematic framework. He argues that to understand the hidden meanings of a text, it must be analyzed at three levels: description, interpretation, and explanation; as language carries ideological weight at each of these levels. Poetry, as a text-type, is particularly meaningful in discourse analysis, given its capacity to encapsulate various themes and issues, including those related to freedom and liberty.

This research will critically analyze, based on Fairclough's three-dimensional theory and using data from the American school of comparative literature, a selection of poems by the renowned poets Khililullah Khalili and Ahmad Shawqi, focusing on the theme of freedom.

The term "comparative literature" was first coined by the French critic Abel Villemain. Subsequently, two schools emerged: French and American. The American school does not focus on the influence and impact between different literatures; rather, it emphasizes the presence of similarities.

2. Methodology

This research aims to analyze the manifestation of freedom in the poetry of these two poets descriptively and analytically, using Fairclough's critical discourse analysis framework and data from the American school of comparative literature. It will delve into the use of vocabulary, grammatical structures, the expression of situational context, participants, existing discourses, intertextuality, and hidden ideology. The methodology employed in this research is based on Fairclough's three-dimensional model. Initially, the poems of both poets will be examined thematically, followed by an analysis based on the levels of description, interpretation, and explanation, and finally, a comparison will be made between them.

The necessity of this study lies in its attempt to examine the concept of freedom in the poetry of Khalili and Shawqi, as pioneers of national

literature in Afghanistan and Egypt, respectively, through a comparative lens and from the perspective of Fairclough's critical discourse analysis. No previous research has been conducted on this specific topic.

3. Discussion

Freedom is a precious gem hidden deep within the human soul. Throughout history, humanity has spared no effort or sacrifice in its pursuit. Afghanistan and Egypt, with their tumultuous histories, have often faced foreign invasions, colonization, and domestic tyranny. The people of these nations have repeatedly sacrificed their lives and possessions in their quest for liberty.

۳-۱. Manifestations of Freedom in Khalili's Poetry

Freedom is one of the most fundamental concepts in Khaliilullah Khaliili's poetry. Throughout his life, he witnessed many political and social changes in Afghanistan, which profoundly influenced his thoughts and poetry. This poet equates freedom with love and faith, believing that after expelling Adam from Paradise, God bestowed upon him three new blessings: love, faith, and freedom. Moreover, from Khaliili's perspective, the world is beautiful only when it is free. For him, a world without freedom is akin to a prison.

Khaliili addresses his compatriots, reminding them that their mothers gave birth to them freely and their homeland raised them in freedom. Therefore, they should spare no effort in their pursuit of liberty.

۳-۲. Manifestations of Freedom in Shawqi's Poetry

Ahmad Shawqi lived a life full of ups and downs. He witnessed foreign invasions of his country, which led him to leave his homeland. This was one of the most significant factors in Shawqi's patriotic poetry, as he constantly spoke of freedom in his verses. Shawqi returned to his homeland after the victory of the Egyptian people. In one of his poems, he attributes this freedom to the blood of the martyrs who were inspired by the school of Imam Hussein. The poet is saddened by the fact that he was not present on the battlefield during the struggles.

In a qasida about freedom, Shawqi responds to a question about the nature of freedom by saying: Freedom is the essence and honor of human life, and under its light, people benefit from various blessings.

Then, the poet calls those who deny the virtue of freedom ignorant and foolish, and considers them deprived of a happy life.

۳-۳. Descriptive Level

The first level of Fairclough's three-level framework is the descriptive level. The descriptive stage is a prerequisite for the stages of interpretation and explanation, and in this stage, the apparent features of the text are examined. Khaliili and Shawqi, using simple, firm, and purposeful words with relational and expressive values, have presented attractive and motivating poems for their audience. The two poets have acted almost identically at this level. The use of ideological words and expressions, declarative sentences, active verbs, the use of pronouns, and the naming of self and other discourses are the similarities between the work of the two poets.

۳-۴. Interpretive Level

The second level of Fairclough's three-level theory is the interpretive level. At this level, the analyst, using what has been obtained at the descriptive level, turns to the factors influencing the formation of the text, agents, discourses, and intertextuality.

۳-۴, ۱. Situational Context

Situational context refers to the various historical, political, cultural, and social factors within which a text is produced. The primary factor motivating the creation of these poems is political. The historical course of events in Egypt and Afghanistan during the lifetimes of the two poets, followed by foreign invasions of these lands, is the most significant factor in the emergence of these poems. The second factor in the creation of these poems is the religious factor and belief in Islamic teachings.

۳-۴, ۲. Participants and Discourses

Given the epic nature of Khaliili and Shawqi's poems, the primary audience consists of the compatriots of the two poets. Additionally, fighters, martyrs, women, and colonialists are other participants in the discourse of Khaliili and Shawqi's poems. Considering the diversity of participants and the patriotic spirit of Khaliili and Shawqi's poems, other discourses can be observed, such as: the national discourse, the

discourse of fighters and martyrs, the feminine discourse, and the opposing discourse.

٣-٤,٣. **Intertextuality**

Intertextuality is a crucial concept in Fairclough's theory. According to Genette, intertextuality refers to the presence of one text within another. In the poetry of Khaliili and Shawqi, there are instances of the two poets being influenced by the concepts and great figures of religion. In order to express their goals, inspire, awaken the minds of their people, and emphasize the importance and place of freedom in religious teachings, the two poets have utilized religious concepts and figures.

٣-٥. **Explanatory Level**

The third level of Fairclough's theory is the explanatory level. At this level, the analyst, having moved beyond the linguistic features, discourse type, intertextuality, and other elements at the descriptive and interpretive levels, turns to the explanation. At this level, the analyst aims to "explain why the text was produced in relation to sociological, historical, ideological, power, and socio-cultural knowledge factors." In the following, we will examine the ideology and hidden goals in the discourse of the two poets' poems.

٣-٥,١. **Ideology and Hidden Goals**

According to critical discourse analysts, all discourses have an ideological function. In the words of Khaliili and Shawqi, ideology has a positive and enlightening aspect, and the two poets have tried to express their goal in a simple and meaningful way. The discourse of the two poets' poems overtly seeks to change the structure of power relations in society and desires freedom and independence for the country.

٤- **Conclusion**

Based on the research conducted, the following results were obtained: At the descriptive level, both poets have used words and phrases that are appropriate to their purpose and, overall, have employed eloquent, purposeful, ideological, and uncomplicated linguistic structures for their audience.

At the interpretive level, the situational context, political and religious factors have played a role in the creation of these poems. The discourse type of the poems of both poets is nationalistic. The discourse of fighters and

martyrs is common in the poems of both poets, while the feminine discourse is more prevalent in Khaliili's poems and the opposing discourse is more prominent in Shawqi's poems.

At the explanatory level, the discourse of Khaliili and Shawqi's poems, by presenting an ideological, religious, epic, and motivational discourse, seeks to raise awareness, create a sense of struggle against colonialists among compatriots, and ultimately to change the power structures and dominant ideology of society.

Keywords: Critical Discourse Analysis, Khalilullah Khalili, Ahmed Shawqi, Freedom, Fairclough.

References:

Quran

Aghagolzadeh, Ferdous. (2006). *Critical discourse analysis*. First edition. Tehran: Scientific and Cultural Publications.

Aghagolzadeh, Ferdous and Taromi, Tahereh. (2015). "Linguistic analysis of competing discourses in the case of academic scholarships: Fairclough's critical discourse analysis approach". *Bimonthly Journal of Linguistic Essays*. Issue 6 (34), pp. 391-414.

Aghagolzadeh, Ferdous and Sadat Ghiyasian, Maryam. (2007). "Dominant approaches in critical discourse analysis" *Journal of Language and Linguistics*, No. 5, pp. 54-39.

Amir Khanlou, Masoumeh. (2017). "Styllology of phonetic sentences in Hafez's Poems". *Quarterly magazine specialized in the stylistics of Persian poetry and prose (Bahar Adab)*, scientific-research. Year 11, Issue 1, Number 39, pp. 43-58.

Dijk, Teun A. van (2003). *Studies in discourse analysis: from text order to critical discourse analysis*. Translated by Pirouz Izadi and others, (Translators Group) Tehran: Center for Media Studies and Research, first edition.

Fairclough, Norman. (2019). *Critical discourse analysis*. Second edition, translated by Ruhollah Ghasemi, Tehran: Andishe Ehsan.

Ghonaimi Hilal, Mohammad. (1987). *Al-Adab al-Maqaran*, Dar al-Oudah, Beirut.

Holveh, Nawal bint Ibrahim (2012). "The effect of repetition in the textual request of the comparative lexical approach in the light of the articles of D. Khadel Manif". Riyadh: Princess Noura bint Abdulrahman University.

Khalili, Khalilullah. (2006). *Diwan Khalilullah Khalili*. By the efforts of Mohammad Kazem Kazemi. publisher Mohammad Ibrahim Shariati Afghanistani. Tehran: Irfan Publishing.

Motahhari, Morteza. (2023). *Spiritual freedom*. Eighty-eighth edition. Tehran: Sadra Publications.

Mubasheri, Mahbubeh and Vaezzadeh, Faezeh. (2023). "Critical Discourse Analysis of Hamedani's *Ain Al-Qadat* Provisions (with Norman Fairclough's approach)". *The scientific quarterly of mystical literature of Al-Zahras University*. Year 15, No. 32. pp. 77-103.

Pashazanos, Ahmad and Jafari, Ruhollah. (2014). "Analysis of the critical discourse of Ziyad Ibn Abihe's sermon known as Al-Batra's sermon using the Fairclough's model", *Arabic Literary Criticism research paper*. Year 6, Number 1, pp. 39-65.

Puryazdan Panah Kermani, Arzoo. Sheikh Hosseini, Zainab. (2022). *Intertextuality of Quran and Hadith in Persian literature*. Yazd University Publishing Center.

Qajri, Hossein Ali and Nazari, Javad. (2012). *Application of discourse analysis in social research*, Tehran: Sociologists.

Rahbar, Behzad and Mahmoudi Bakhtiari, Behrouz and Karim Khanloui, Getty. (2011). "The relationship between gender and speech interruption: a sociological study of language". *Linguistic Essays Quarterly (Language Studies and Comparative Literature)*. The third period, the fourth issue (consecutive 12) pp. 135-147.

Sabri, Mohammad. (2003). *Al-Shouqiyat al-Majholah*. The first volume Cairo: Dar al-Kitab and Al-Qumiya Archives.

Sadeghi, Fariba (2014). "The role of metaphor in the representation of ideology in literary texts from the point of view of critical discourse analysis", Azad University, Shahrood Branch, master's thesis in the field of general linguistics.

Sheerkat Moghadam, Siddiqa (2008). "Comparative Literature Schools", *Comparative Literature Studies Quarterly*, 12 series, pp. 51-71.

Shoghi, Ahmed (2012). *Al-Shouqiyat*, Hindawi Foundation for Education and Culture, Cairo, Egypt.

Stuart Mill, John. (1984). *A treatise on freedom*. Translated by Javad Sheikh al-Islami. Tehran: Center for Scientific and Cultural Publications.

Taheri, Hamid and Hosniha, Atefe. (2019). "Secondary purposes of news sentences in Beyhaqi history (scientific-research)". *Persian Literature Prose Journal*, Faculty of Literature and Humanities, Shahid Bahonar University, Kerman. Year 23, New Period, No. 47, pp. 1414-119.

Yarmohammadi, Lotfullah (2019). *An introduction to discourse studies*, Tehran: Hermes.

Ziniwand, Toraj and Naderi, Rozhin (2014) "Hossam al-Khatib's position in the comparative literature of the Arab world", *Comparative Literature Magazine (Dictionary of Persian Language and Literature)*, series 11, pp. 180-220.

تحلیل گفتمان انتقادی تبلور آزادی در اشعار خلیل الله خلیلی و احمد شوقی بر اساس نظریه فرکلاف*

عزت الله حبیبیان^۱، علی اصغر روان‌شاد^۲، رضا افخمی عقدا^۳، بهنام فارسی^۴

چکیده

آزادی، تحفه‌ای الهی است و حس آزادی و آزادی‌خواهی در ضمیر بشر نهفته است. خلیل‌الله خلیلی و احمد شوقی دو شاعر برجسته ادبیات فارسی و عربی در طول زندگی خود، متحمل مرارت‌های زیادی شده‌اند. آن دو برای آزادی میهن خود با سلاح شعر به مقابله با استعمارگران برخاسته و در این راه از هیچ تلاشی دریغ نکرده‌اند. این پژوهش قصد دارد تبلور آزادی را در اشعار این دو شاعر به گونه توصیفی-تحلیلی و از منظر تحلیل گفتمان انتقادی فرکلاف و با استفاده از داده‌های مکتب آمریکایی ادبیات تطبیقی بررسی نماید و به کاربرد واژگان، ساختارهای دستوری، بیان بافت موقعیتی، مشارکان، گفتمان‌های موجود، بینامتنیت و ایدئولوژی پنهان پردازد. یافته‌های این پژوهش حاکی از آنست که دو شاعر برای بیان هدف خویش، با پرهیز از پیچیدگی‌های کلامی از واژگانی ساده و روشن بهره برده‌اند. گفتمان‌های فعال در این اشعار، گفتمان میهنی، مبارزان و شهیدان، زنانه و متقابل است. واژگان و تعبیر به کار رفته در این اشعار، دارای بار

* تاریخ دریافت مقاله: ۱۴۰۳-۰۱-۲۶ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۳-۰۵-۲۱ تاریخ پذیرش نهایی مقاله: ۱۴۰۳-۰۷-۰۱

DOI: 10.22103/jrl.2024.4643

نشریه ادبیات پایدار، دوره ۱۶، شماره ۳۰، شهریور ماه ۱۴۰۳، صص ۷-۱۰۷

ناشر: دانشگاه شهید باهنر کرمان، دانشکده ادبیات و علوم انسانی.

حق مؤلف © نویسندگان

۱. دانشجوی دکتری زبان و ادبیات عربی، دانشکده زبان و ادبیات، دانشگاه یزد، یزد، ایران.

رایانامه: habibian.ezatullah@stu.yazd.ac.ir

۲. استادیار گروه زبان و ادبیات عربی، دانشکده زبان و ادبیات، دانشگاه یزد، یزد، ایران (نویسنده مسئول)

رایانامه: ravanshada@yazd.ac.ir

۳. دانشیار گروه زبان و ادبیات عربی، دانشکده زبان و ادبیات، دانشگاه یزد، یزد، ایران.

رایانامه: afkhani@yazd.ac.ir

۴. دانشیار گروه زبان و ادبیات عربی، دانشکده زبان و ادبیات، دانشگاه یزد، یزد، ایران.

رایانامه: behnam.farsi@yazd.ac.ir

ایدئولوژیک است. دو شاعر از این طریق سعی کرده‌اند در راستای بصیرت‌افزایی هموطنان، بیداری جامعه، تقویت حس مبارزه با استعمارگران در بین مردم و بیان اهمیت و جایگاه آزادی گام‌های اثرگذاری بردارند. گفتمان اشعار دو شاعر، بیان‌کننده تلاش آن دو برای سهم شدن در مبارزه با استعمار است.

واژه‌های کلیدی: تحلیل گفتمان انتقادی، خلیل الله خلیلی، احمد شوقی، آزادی، فرکلاف

۱- مقدمه

۱-۱- شرح و بیان مسئله

آزادی، تحفه خداوند لایزال است و او تمام بندگان خویش را آزاد خلق کرده و آنان را از نعمت آزادی بهره‌مند ساخته است. از آنجا که افغانستان و مصر در دوران معاصر، شاهد سیطره شوم استعمار و تجاوز بیگانگان بوده و به تبع آن، دو شاعر آزاده مورد بحث (خلیلی و شوقی) از این مصیبت به دور نماندند و متحمل غربت و تبعید شدند، پرداختن به مفهوم آزادی به‌عنوان منبع الهام‌بخش و پربسامد در شعر این دو شاعر از اهمیت بسزایی برخوردار است.

ضرورت این بحث از آن جهت است که سعی دارد مفهوم آزادی را در اشعار خلیلی و شوقی به‌عنوان پیشگامان ادبیات میهنی در افغانستان و مصر به‌گونه تطبیقی و از منظر تحلیل گفتمان انتقادی فرکلاف بررسی کند که تاکنون در این مورد، پژوهشی انجام نشده است. این پژوهش سعی دارد با توجه به سطوح سه‌گانه نظریه فرکلاف، تبلور آزادی را در گزیده‌ای از اشعار دو شاعر نامدار ادبیات فارسی و عربی استاد خلیل الله خلیلی و امیرالشعرا احمد شوقی با استفاده از داده‌های مکتب آمریکایی ادبیات تطبیقی بررسی کند و به پرسش‌های زیر پاسخ دهد.

۱. در سطح توصیف، کاربرد واژگان و تعابیر متناسب با هدف خلیلی و شوقی، چگونه

است؟

۲. در سطح تفسیر، عوامل پیدایش، نوع گفتمان، مشارکان، گفتمان‌های دخیل و

بینامتنیت این اشعار چگونه تجلی یافته است؟

۳. در سطح تبیین، ایدئولوژی پنهان در گفتمان این اشعار چیست؟

روش کار در این پژوهش بر اساس الگوی سه گانه فرکلاف است؛ بدین صورت که ابتدا اشعار دو شاعر به عنوان شاهد، از نگاه مضمونی بررسی شده، سپس مطابق پرسش‌ها به تطبیق و تحلیل نظریه فرکلاف در این اشعار پرداخته می‌شود.

۱-۲- پیشینه پژوهش

در مورد تحلیل گفتمان انتقادی، ادبیات تطبیقی و مکاتب آن از گذشته تاکنون، کتاب‌ها، مقالات و رساله‌های گوناگونی نوشته شده است. همچنین درباره مفهوم آزادی و ادبیات پایداری در اشعار خلیلی مواردی مقاله و رساله به رشته تحریر در آمده است. مهم‌ترین آنها عبارتند از: محمدیونس ملازهی (۱۳۹۶)، در پایان‌نامه کارشناسی ارشد خود با عنوان «بررسی تطبیقی مضامین پایداری در شعر قاسم حداد و خلیل‌الله خلیلی» مؤلفه‌های ادبیات پایداری به‌ویژه آزادی‌خواهی را در شعر دو شاعر بررسی کرده است؛ علی طالبی (۱۳۹۸) در پایان‌نامه کارشناسی ارشد با عنوان «بررسی تطبیقی مضامین شعر خلیل‌الله خلیلی (شاعر افغان) و محمد مهدی جواهری (شاعر عرب)» مؤلفه‌های پایداری، وطنیات، وحدت اسلامی، ستایش آزادی و آزادگی و ستایش شهدا و ایثارگران را در اشعار دو شاعر بررسی نموده است.

در مورد مفاهیم آزادی و پایداری در اشعار شوقی نیز مواردی مقاله و پایان‌نامه وجود دارد؛ مانند ابوالحسن امین مقدسی (۱۳۸۶) در کتاب «ادبیات تطبیقی با تکیه بر مقارنه ملک‌الشعراء بهار و امیرالشعراء شوقی»، ضمن تعریف ادبیات تطبیقی و مکاتب آن به تحلیل موضوعی اشعار دو شاعر پرداخته و سپس آنها را از جهات گوناگون مقایسه و تطبیق نموده است. حامد سیاقی (۱۳۹۲) در پایان‌نامه کارشناسی ارشد خود با عنوان «بررسی تطبیقی مفهوم آزادی در دیوان ملک‌الشعراء بهار و امیرالشعراء شوقی» ضمن تعریف و تقسیم‌بندی مفهوم آزادی و انواع آن، به تطبیق مفهوم آزادی در اشعار دو شاعر پرداخته و جنبه‌های مختلف آن را بررسی کرده است.

با وجود پژوهش‌هایی از این دست، تا کنون تحقیقی مستقل، درباره مفهوم آزادی در اشعار خلیل‌الله خلیلی و احمد شوقی از منظر تحلیل گفتمان انتقادی و به‌روش تطبیقی، انجام نشده و این پژوهش قصد دارد به این مهم پردازد.

۱-۳- مبانی پژوهش

تحلیل گفتمان انتقادی (Critical Discourse Analysis) نوعی رویکرد بین رشته‌ای است که با تحلیل و تجزیه متون، در پی ارائه خوانشی دقیق از آن است و در این راستا می‌کوشد از مزایای دیگر رشته‌ها چون تاریخ، زبان‌شناسی، جامعه‌شناسی، علوم سیاسی و غیره بهره‌برد (قجری، ۱۳۹۲: ۳۲). تحلیل گفتمان انتقادی انواع مختلفی دارد؛ ولی در این میان، نظریه کردار گفتمانی نورمن فرکلاف (Norman Fairclough) به دلیل داشتن چارچوبی روش‌مند بیشتر مورد توجه تحلیل‌گران قرار گرفته است. به نظر فرکلاف گفتمان، شکل مهمی از کردار اجتماعی است که دانش، هویت‌ها، روابط اجتماعی و از جمله مناسبات قدرت را باز تولید می‌کند. (فرکلاف، ۱۳۹۹: ۱۰) او بر این باور است که برای درک معانی پنهان یک متن، باید آن را در سه سطح توصیف، تفسیر و تبیین تحلیل کرد؛ زیرا زبان در هریک از این سطوح سه‌گانه، دارای بار ایدئولوژیک است. بر این اساس، برای تحلیل و تجزیه یک گفتمان، درک بستر و عوامل پیدایش آن، باید از سطح کوچک و درون‌متنی، فراتر رفت و متن را در سطح کلان اجتماع بررسی نمود.

تحلیل گفتمان انتقادی با ارائه چارچوب‌های مشخص در پی کشف معانی نهفته، عوامل و چرایی تولید متن است. از جمله انواع متون بامعنا و مورد بحث در تحلیل گفتمان، شعر است؛ زیرا شعر در کنار اینکه بیانگر احساسات شاعر است، دربرگیرنده موضوعات و مسائل مختلفی در سطح جامعه است. از میان انواع موضوعات مورد توجه در زمینه شعر، می‌توان به سروده‌هایی اشاره کرد که در وصف آزادی و آزادگی گفته شده است. چنین سروده‌هایی دارای اهمیت ویژه‌ای است؛ زیرا این اشعار ریشه در اندیشه، تاریخ، عقیده و هویت شاعر و سرزمین او دارد.

آزادی، به معنای عتق، حریت، اختیار، قدرت عمل، ترک عمل، قدرت انتخاب، خلاصی و رهایی آمده است (دهخدا، ذیل واژه آزادی). معادل عربی واژه آزادی، «الحرية» و معادل انگلیسی آن، «Freedom» است. آزادی، واژه مقدسی است که همه انسان‌ها، اقوام و ملت‌ها به گونه فطری و طبیعی خواستار به دست آوردن آن بوده و در این راستا، از هیچ گونه تلاشی دریغ نورزیده‌اند. مقوله آزادی دربرگیرنده حوزه‌های وسیعی مانند: آزادی سیاسی، آزادی اجتماعی، آزادی بیان و... است. در باور یونانیان قدیم، فرد آزاد به کسی گفته می‌شد که از قید و اجبار، رهایی یافته و می‌تواند مطابق خواسته و تشخیص خود، فکر و عمل نماید (استوارت میل، ۱۳۶۳: ۵۶). مطهری، رشد و تعالی انسان را مرتبط به سه امر تربیت، امنیت و آزادی می‌داند (ن.ک. مطهری، ۱۴۰۲: ۱۲).

اصطلاح ادبیات تطبیقی را نخستین بار، آبل ویلمن (Able Villemain)، منتقد فرانسوی، به کار برد (غنیمی هلال، ۱۹۸۷: ۱۶) در ادامه، دو مکتب فرانسوی و آمریکایی پدید آمد. در مکتب آمریکایی به روابط بین ادبیات گوناگون بر مبنای اصل تأثیر و تأثر پرداخته نمی‌شود؛ بلکه مهم وجود تشابه است. این مکتب، بزرگانی مانند رنه ولک (Rene Wellek) و هنری رماک (Henry Remak) دارد که از نظر تطبیق‌گران، رنه ولک به عنوان بنیان‌گذار این مکتب شناخته می‌شود (زینی‌وند و نادری، ۱۳۹۴: ۱۹۸). در مکتب آمریکایی، جنبه ادبی، هنری و زیبایی‌شناختی مورد توجه واقع می‌شود (شرکت مقدم، ۱۳۸۸: ۶۲) و یافتن وجوه تشابه و تفاوت و همچنین ادبیت اثر حائز اهمیت است.

۲- بحث و بررسی

آزادی گوهری ارزشمند و نهفته در ضمیر بشر است؛ به طوری که بشر در درازنای تاریخ برای کسب آزادی از هیچ گونه تلاش و جان‌فشانی دریغ نکرده است.

افغانستان و مصر در طول تاریخ پرفراز و نشیب خود در برهه‌های مختلف مورد تجاوز و استعمار بیرونی و یا زیر بار ظلم و ستم درونی قرار گرفته‌اند. مردمان این دو دیار، پیوسته

برای رسیدن به آزادی از جان، مال و فرزندان خویش گذشته‌اند و در صفحات تاریخ، فداکاری‌های خود را با قلم زرین شهادت به یادگار گذاشتند.

الف- جلوه‌های آزادی در اشعار خلیلی

آزادی یکی از بنیادی‌ترین مفاهیم در اشعار خلیل الله خلیلی است. وی در طول زندگی خود شاهد تحولات سیاسی و اجتماعی زیادی در افغانستان بود که تأثیر عمیقی بر اندیشه و شعر او گذاشتند. این شاعر آزادی را هم‌پای عشق و ایمان می‌داند و بر این باور است که خداوند متعال بعد از اینکه خلیفه خود؛ آدم را از بهشت بیرون کرد، به جای نعمت‌های بهشت، برای وی سه نعمت جدید؛ یعنی عشق، ایمان و آزادی بخشید. از دیدگاه خلیلی، عشق، ایمان و آزادی، جوهر و شرف انسان است و فقط جوان‌مردان هستند که برای حفظ این شرف، از جان، مایه می‌گذارند.

چون خدا آدم خاکی به خلافت بگزید
وز گلستان بهشتش ب«»ه یکی دانه کشید
شاد فرمود دلش را به سه تشریف جدید
عشق و آزادی و ایمان به تبارش بخشید
عشق و آزادی و ایمان شرف انسان است
مرگ در راه شرف، شأن جوان‌مردان است
(خلیلی، ۱۳۸۵: ۴۹۸)

خلیلی، هموطنان خویش را مخاطب قرار داده و به آنها خاطر نشان می‌کند که مادر، آنها را آزاد به دنیا آورده و مام وطن نیز در دامان خویش، آنها را آزاد پرورش داده است؛ بنابراین باید آنها برای به دست آوردن آزادی از هیچ کوشش و تلاشی دریغ نوزند؛ بلکه بر اساس تعالیم دینی و عرق میهنی، برای رسیدن به قله آزادی، همه رنج‌ها و آلام را به جان بخرند و در این راه، استوار و مردانه بایستند.

وطن‌دار برهنه‌پای مظلوم دیار من
تو را مادر به گهواره نهاده تیغ در پهلو
تو را آن قله‌های برف‌پوش آسمان آسا
تو را در راه ایمان و فداکاری و آزادی
تو را مادر به شیر گرم غیرت‌بار پرورده
به جای بستر مخمل به سنگ و خار پرورده
ز عهد کودکی شمشیر جوهردار پرورده
دبستان بزرگ سید احرار پرورده
(همان: ۴۵۹)

شاعر زندگی بدون آزادی را به میوه‌ای تلخ و نارس تشبیه می‌کند و باور دارد که فقط با آزادی و آزاد زیستن است که زندگی، شیرین خواهد شد. او خوش‌حالی و سعادت را در گروهی وجود آزادی می‌داند:

آن میوه تلخیم که ریزد به زمین   در گوشه این باغ چننیم، چنن
جز فیض تو، ای بهار آزادی! چیست   کاین میوه تلخ را نماید شیرین؟
(همان: ۳۸۳)

از دیدگاه خلیلی، جهان وقتی زیباست که آزادی باشد. از نظر وی، دنیای بدون آزادی، مانند زندان است. شاعر بر این باور است که اگر در جایی زندگی با مشقت و خواری بگذرد، ولی مردم آنجا، آزاد باشند، به‌خودی‌خود، آنجا مانند بهشت زیبا است؛ زیرا آزادی، موجب زیبایی است.

طبیعت هرچه باشد، نغز و زیبا   چو آزادی نباشد، سخت زشت است
جهان در پرتو آزادی و مهر   اگر زشت است، اگر زیبا، بهشت است
(همان: ۳۹۱)

خلیلی در اواخر عمر به‌سبب تجاوز ارتش سرخ شوروی، راهی غربت شد و از آنجا چشم‌نگران به‌سوی میهن و هم‌وطنانش داشت و از آنچه بر آنها می‌گذشت، سخت غمگین و آزرده بود. با وجود این، وی آزادی و رهایی از این وضعیت اسف‌بار را در گروهی مجاهدت و تلاش همگان می‌داند و بر این باور است که نباید خون شهیدان و فداکاری آنها به‌فراموشی سپرده شود.

تو ای ابر بارنده در نوبهار!   به قبر شهیدان بی‌کس مبار
مکن شست‌وشو خون آزادگان   که نقشی است بر خاک ما جاودان
بمان تا از آن داغ خون روزگار   دماند گل و لاله در نوبهار
چو آزادی نیست، کشور مباد   زن و مرد ما زنده یکسر مباد
سرافراز را در سرافکنندگی   بود مرگ زیباتر از زندگی
(همان: ۶۲۶)

ب- جلوه‌های آزادی در اشعار شوقی

احمد شوقی، زندگی پرفراز و نشیبی را سپری کرد. وی شاهد لشکرکشی بیگانگان به سرزمین محبوبش بود که در ادامه شاعر مجبور به ترک وطن شد. این موضوع یکی از مهم‌ترین عوامل در سرودن اشعار وطنی شوقی به‌شمار می‌رود؛ به‌طوری که شاعر در کلام خود پیوسته از آزادی سخن می‌گوید. شوقی با پیروزی مردم مصر، به وطن بازگشت. وی در سروده‌ای این آزادی را مدیون خون شهیدانی می‌داند که متأثر از مکتب سالار شهیدان، امام حسین (ع) هستند. شاعر از اینکه در زمان مبارزات در صحنه حضور نداشته، غمگین است. در پایان، خطاب به ملت مصر چنین اظهار می‌کند که آزادی امروز شما خون‌بهای شهیدانی است که در این راه، جان شیرین خود را فدا کرده‌اند.

فِي مَهْرَجَانِ الْحَقِّ أَوْ يَوْمِ الدَّمِّ	مُهْجٌ مِنَ الشُّهَدَاءِ لَمْ تَتَكَلَّمِ
يَبْدُو عَلَى هَاتُورِ نَوْرٍ دِمَائِهَا	كَدَمِ الْحُسَيْنِ عَلَى هِلَالِ مُحَرَّمِ
وَإِذَا نَظَرْتَ إِلَى الْحَيَاةِ وَجَدْتَهَا	عُرْسًا أُقِيمَ عَلَى جَوَانِبِ مَا تَمِ
لَا بُدَّ لِلْخُرَيْبَةِ الْحَمْرَاءِ مِنْ	سَلْوَى تُرْقَدُ جُرْحَهَا كَالْبَلَسَمِ
يَوْمَ الْبُطُولَةِ لَوْ شَهِدْتُ نَهَارَهُ	لَنَظَّمْتُ لِلْأَجْيَالِ مَا لَمْ يُنْظَمْ
يَوْمَ النِّضَالِ كَسْتَكْ لَوْنَ جَمَالِهَا	حُرِّيَّةٌ صَبَّغَتْ أَدِيمَكَ بِالِدَمِّ

(الشوقيات، ۲۰۱۷: ۵۳۱)

شوقی در قصیده‌ای که درباره آزادی سروده در پاسخ به سؤالی درباره چیستی آزادی، اظهار می‌دارد که آزادی جوهر و شرف زندگی انسان است و در پرتو آن است که همه مردم از نعمت‌های گوناگون بهره‌مند می‌شوند و مدارج ترقی را می‌پیمایند. سپس شاعر، منکر فضیلت آزادی را، جاهل و نادان خطاب نموده و او را از محروم از زندگی سعادت-مند می‌داند. شوقی بر این باور است که آزادی آن‌قدر ارزشمند است که باید برای به-دست آوردن آن، از جان و مال خود گذشت.

سَأَلْتَ عَنْ جَوْهَرَةٍ سَيِّئَةٍ	يَا أَيُّهَا السَّائِلُ مَا الْحُرِّيَّةُ
يَا نِعْمَتَ الْحَيَاةِ بِالْحُرِّيَّةِ	تُضَيُّ أَرْوَاحَنَا زَكِيَّةُ
تَبَعْتُ فِي قُلُوبِنَا الْحَمِيَّةِ	لِدَاذَةِ طَاهِرَةٍ نَقِيَّةِ
فَتَأَنَّفُ السَّمَوَاتِ الدِّيَّةِ	تَبَعْتُ فِيهَا الْهَمَّةَ الْأَيُّبِ
الْعِزُّ كُلُّ الْعِزِّ فِي الْحُرِّيَّةِ	وَتَأَلَّفُ الْمَنَازِلَ الْعَلِيَّةِ
يَا فَاقِدًا حِسَّ الْحَيَاةِ الْحَيَّةِ	يَا جَاهِلًا مَعَانِي الْحُرِّيَّةِ
صَمَمْتَ عَنْ أَنْعَامِهَا الشَّجِيَّةِ	عَمِيتَ عَنْ أَنْوَارِهَا الْبَهِيَّةِ
أَشْبَهُ بِالْبَهَائِمِ الْوَحْشِيَّةِ	فَأَنْتَ فِي عَفْلَتِكَ الْغَيْبِ
كَمْ تَعْرِفُ اللَّذَائِدَ الْهَيْبَةَ	كَمْ تَرِدُ الْمَوَارِدَ الشَّهِيَّةِ
لَذَّتْكَ النَّقَائِصُ الْبَدِيَّةِ	مَوْرِدُكَ الْمَذَلَّةُ الْقَصِيَّةِ
مُسْتَضْعَفًا تَمَقَّتْكَ الْبَرِيَّةِ	تَعِيشُ عَبْدًا حَالُهُ شَقِيَّةِ
يَا رَاكِبًا مَرَاكِبِ الْخَطِيَّةِ	يَا سَالِبًا نَفُوسَنَا الْحُرِّيَّةِ
عَرِيضَةً فِي خَلْقِهِ فُطْرِيَّةِ	اللَّهُ أَغْطَاكَ لَنَا عَطِيَّةِ
النَّفْسَ وَالنَّفْسِيسَ وَالذُّرِّيَّةِ	لِنَبْذُلَنَّ دُونََهَا ضَحِيَّةِ

(الشوقيات المجهوله، ۲۰۰۳، ج ۱: ۲۱۸)

۲-۱- سطح توصیف

نخستین سطح از سطوح سه گانه فرکلاف را سطح توصیف تشکیل می دهد. مرحله توصیف، پیش فرض مراحل تفسیر و تبیین است و در آن به ویژگی های صوری متن پرداخته می شود (آفاگل زاده و طارمی، ۱۳۹۵: ۳۹۸) در این مرحله، تحلیل گر به سراغ کلمات، تعابیر، استعاره ها، ساختارهای دستوری رفته و آنها را بررسی می کند. در حقیقت، اساس کار تحلیل گفتمان، سرنخ هایی است که با بررسی سطح توصیف به دست می آید. در این سطح، نخست اشعار خلیلی و سپس اشعار شوقی را بررسی می کنیم.

۲-۱-۱- واژگان و تعابیر برجسته در اشعار خلیلی

نمونه اشعار ارائه شده از خلیلی در وصف آزادی و آزادگی است. هدف و روحیه این اشعار، حماسی بوده و شاعر جهت ایجاد انگیزه و بیدار نمودن حس تعلق به وطن و مبارزه با استعمارگران، سروده است. شاعر از پیچیده گی کلامی و سخن در لفافه پرهیز نموده و مطابق هدف خود که مبارزه با متجاوزان و ایادی آنان است، از واژه‌ها، ترکیب‌ها و اصطلاحاتی ساده ولی با بار ایدئولوژیک در این نمونه‌ها بهره برده است؛ مانند: «عشق»، «ایمان»، «آزادی»، «شرف»، «مرگ در راه شرف»، «جوان مردان»، «برهنه پای»، «مظلوم»، «شیر گرم غیرت‌بار»، «شمشیر جوهر دار»، «فداکاری»، «دبستان سید احرار»، «میوه تلخ»، «باغ»، «فیض بهار آزادی»، «مهر»، «شهیدان بی کس»، «خون آزادگان»، «نقش جاودان»، «داغ خون»، «سرافراز»، «سرافکنده».

خلیلی در اشعار خود از آرایه تکرار استفاده کرده است. تکرار، یکی از انواع انسجام واژگانی است. «تکرار، به کارگیری متعدد برخی عناصر جمله و متن است که سبب پدید آمدن شبکه‌ای از روابط بین عناصر متن می‌شود و ساختار متن را محکم و جانب دلالی آن را تقویت می‌کند.» (الحلوه، ۲۰۱۲: ۲۰) تکرار واژه‌های مهم، سبب انسجام متن و به تبع آن، باعث برجسته شدن معنای پنهان در آن می‌شود. در اشعار خلیلی، در نمونه نخست، واژه‌های عشق، آزادی، ایمان و شرف، تکرار شده‌اند. در نمونه دوم واژه مادر، تکرار آمده است. ترکیب میوه تلخ، در نمونه سوم و واژه آزادی در نمونه چهارم و در واپسین نمونه، کلمه خون، تکرار شده است. شاعر با به کارگیری این آرایه بلاغی، کلامی منسجم و ایدئولوژیک خلق نموده و کوشش می‌کند که هدف و رسالت شعری خود را به صورت برجسته مطرح نماید و آن را با هنرنمایی در اذهان مخاطبان باقی گذارد. کلام خلیلی، آتشین است و جنبه مبارزه‌ای دارد. صراحت لهجه، عدم استفاده از پیچیدگی‌های کلامی، در راستای هدف شاعر، یعنی بیان جایگاه آزادی است.

۲-۱-۲- ساختارهای دستوری برجسته در اشعار خلیلی

با بررسی سروده‌های خلیلی درمی‌یابیم که شاعر در کلام خود بیشتر جمله‌های خبری به‌کار برده است. استفاده از این نوع جمله‌ها که دارای ارزش رابطه‌ای‌اند، با هدف ایجاد انگیزه، دعوت به حرکت و ایستادگی در مقابل متجاوزان است؛ زیرا این اشعار روحیه مبارزه‌ای دارد و «کاربرد جمله‌های خبری بیانگر اقتدار گوینده است» (مباشری و واعظزاده، ۱۴۰۲: ۹۰). انواع دیگر جمله مانند پرسشی نیز در اشعار خلیلی به‌چشم می‌خورد. شاعر در نمونه دوم چنین می‌گوید:

جز فیض تو، ای بهار آزادی! چیست
کاین میوه تلخ را نماید شیرین؟
(خلیلی، ۱۳۸۵: ۳۸۳)

خلیلی در این بیت از آرایه ادبی استفهام انکاری بهره‌برده که هدف وی بیان اهمیت و جایگاه آزادی است. شاعر آزادی را به بهار روح‌افزایی تشبیه می‌کند که با آمدن خود، میوه نارس را به پختگی و شیرینی می‌رساند. استفهام انکاری در این بیت، ارزش بیانی دارد؛ زیرا شاعر آن را برای بیان جایگاه و ارزش آزادی به‌کار برده است.

در تمام نمونه‌های ارائه شده، شاعر از افعال معلوم بهره برده است؛ زیرا در این شکل فعل، اهمیت انجام دهنده کار و آشکارسازی وی مهم است. طبق نظریه «تسلط» فعل‌های معلوم و جمله‌های ساده، شاخص‌های زبانی به‌شمار می‌روند که معمولاً «اعتماد به نفس یا قاطعیت یا ایمان و اعتقاد پابرجای شخص را به آنچه بیان می‌کند، نشان می‌دهد» (ن.ک: رهبر و دیگران، ۱۳۹۱: ۱۳۸). افعال معلوم به سبب شفاف‌سازی و توضیح نقش و ارتباط فاعلان با یکدیگر در سیر گفتمان، می‌توانند همزمان دارای ارزش‌های بیانی و رابطه‌ای باشند که در این نمونه‌ها، دارای این دو ارزش هستند.

خلیلی در نمونه‌های دوم و پنجم اشعار خویش از ضمیر مخاطب «تو» بهره برده است. هدف شاعر از کاربرد این ضمیر، ایجاد انگیزه و تشویق است؛ زیرا وی به مخاطب خویش خاطر نشان می‌سازد که در چه بستری و با چه فرهنگ و آیینی بزرگ شده و باید در راه کسب آزادی از جان بگذرد. کاربرد ضمائر با اهداف خاص از جمله ساختارهای گفتمانی

به‌شمار می‌رود (ن.ک: مباشری و واعظزاده، ۱۴۰۲: ۸۷). بنابراین، ضمائر در گفتمان اشعار خلیلی با توجه به جان‌مایه متن، دارای ارزش بیانی است؛ زیرا به توضیح نقش فاعلان و هویت‌های اجتماعی می‌پردازد.

با توجه به اینکه «گزینش و کاربرد نام برای افراد، اشیاء و فعالیت‌ها، بازتاب‌دهنده دیدگاه ویژه‌ای است که می‌تواند هم دارای بار منفی باشد یا بار مثبت» (یارمحمدی، ۱۳۹۹: ۱۶۱)، خلیلی در کنار استفاده از آرایه‌های بلاغی و ساختارهای دستوری متناسب با روحیه حاکم بر متن، دست به ابتکار زده و برای گفتمان خودی، نام‌گذاری‌های زیبایی مانند: «جوان‌مردان»، «برهنه‌پای»، «شهیدان بی‌کس»، «آزادگان» و «سرافراز» انجام داده‌است. در حقیقت، این ترکیب‌ها و نام‌گذاری‌ها، نوعی هویت‌بخشی برای افراد و به‌طور کل، برای گفتمان خودی به‌شمار می‌رود و دارای ارزش‌های بیانی است و این شاعر با توجه به بار معنایی و رسالت‌مندی این ترکیب‌ها تلاش کرده تا هم‌میهنان خویش را برای مبارزه و کسب آزادی برانگیزد و آنان را در این مسیر تشویق نماید و در واقع، از این طریق به ارزش‌گذاری اقدام کرده‌است.

۲-۱-۳- واژگان و تعابیر برجسته در اشعار شوقی

با بررسی دو نمونه ارائه شده از شعر احمد شوقی، درمی‌یابیم که شاعر متناسب با هدف خویش واژگان، تعابیر و ترکیب‌های زیبایی را به کار برده‌است. جان‌مایه این اشعار، آزادی و وصف آن است و شاعر کوشیده از ظرفیت‌های زبانی و واژگانی بهره‌برد. در نمونه نخست، شاعر آزادی را خون‌بهای شهیدانی می‌داند که به پیروی از مکتب امام حسین^(ع) در روز نبرد، جان شیرین خود را فدای وطن و آزادی آن نموده‌اند. شوقی در این نمونه شعری، واژگان و ترکیب‌های زیبا و ایدئولوژیک به کار برده‌است؛ مانند: «مهرجان الحق»، «یومُ الدّم»، «عُرساً»، «ماتّم»، «الحریة الحمراء»، «یوم البطولة»، «یوم النضال»، «حریة صبغت اَدیمک بالدّم».

شوقی در نمونه دوم، شعر خود را در بحر رجز سروده که به آن، حال و هوایی انقلابی و هیجانی داده‌است. وی برای توصیف آزادی، از واژگان و ترکیب‌هایی زیبا به‌گونه

ایدئولوژیک استفاده کرده است؛ مانند: «جوهره سنیّه»، «نعمت الحیاة بالحریة»، «لذآذة»، «طاهرة»، «نقیة»، «المنازل العلیة»، «العز»، «لنبذلک ذونها ضحیة». شاعر گفتمان متقابل خود را با الفاظ و واژگانی تند خطاب قرار داده است؛ مانند: «جاهل»، «فاقد حسن الحریة»، «عمیت»، «صممت»، «غافلاً»، «أشبه بالبهائم الوحشیة»، «عبداً شقیاً»، «یا سالیاً نفوسنا الحریة»، «مستضعفاً». شوقی با استفاده از کلامی ساده، ولی آتشین از مقام شهیدان یاد می‌کند. او با استفاده از صنعت تلمیح، جان‌فشانی‌های مردمان خویش را در راستای مکتب حیات‌بخش امام حسین^(ع) می‌داند. سادگی، عدم تعقید و روانی کلام از ویژگی‌های این اشعار است. شاعر با توجه به اهمیت واژگان و بار معنایی و ایدئولوژیک آن، این تعابیر را برگزیده است. روحیه حاکم بر این اشعار، روحیه‌ای جنگنده و مبارز است. شوقی از اینکه نتوانسته در روزهای سخت در کنار هم‌وطنان خویش باشد، اظهار ندامت می‌کند و آرزو دارد که کاش آنجا بود تا با کلام خویش در وصف آزادگان، با آنها در مبارزه برحق ملت مصر همگام باشد.

۲-۱-۴- ساختارهای دستوری برجسته در اشعار شوقی

با بررسی اشعار احمد شوقی، درمی‌یابیم که او با ظرافت و باریک‌بینی خاصی از ساختارهای دستوری بهره برده است. این شاعر با استفاده از جملات ندایی و الفاظی آتشین مانند: «یا جاهلاً، یا فاقداً».. در ابیات اول، ششم و دوازدهم از نمونه دوم (ر.ک: الشوقیات المجهوله، ۲۰۰۳، ج ۱: ۲۱۸) گفتمان متقابل را با هدف ملامت و توبیخ مورد خطاب قرار داده است؛ بنابراین، بر اساس اینکه «نوع نگرش شاعر در جملات ندایی، دریچه مهمی را برای فهم دیدگاه‌ها و جهان‌بینی وی در مقابل چشمان خواننده باز می‌کند» (امیرخانلو، ۱۳۹۷: ۴۵) جملات ندایی در اشعار این شاعر دارای ارزش بیانی است؛ زیرا با هدف توبیخ مخاطب و بیان اهمیت و ارزش آزادی به کار رفته است.

کاربرد جمله‌های خبری از دیگر مواردی است که شوقی از آن به صورت زیبا بهره برده است. جمله‌های خبری معمولاً در معنای اولیه خود به کار می‌روند؛ ولی گاهی گوینده، جمله‌های خبری را با توجه به بافت متن برای اغراض ثانوی به کار می‌برد (ن.ک. طاهری، حمید و حسنیها، عاطفه، ۱۳۹۹: ۱۲۵) که برآیند آن، معانی واژگان و کلماتی است که بار

ایدئولوژیک دارند. جمله‌های خبری در گفتمان اشعار شوقی دارای ارزش‌های رابطه‌ای و بیانی هستند؛ زیرا شاعر با استفاده از آن‌ها به بیان مفهوم و جایگاه بلند آزادی و نقش هموطنان در حفظ آن می‌پردازد.

به کارگیری افعال معلوم مانند: (نظرت، تُرَقِّدُ، شَهَدْتُ، نظمت، صَبَّغْتُ، سألت، تَضِيءُ، تَبَعْتُ، تَأْنَفُ، تَأَلَّفُ، عَمِيْتُ، تَعِيشُ، تَمَقَّتُ، لَنَبْدُلَنَّ و...)، از نکات حائز اهمیت در اشعار شوقی است؛ زیرا «در گزینش این گونه افعال، اهمیت انجام‌دهنده فعل، مطرح است. افعال معلوم بیشتر به جهت آشکارسازی عامل و افعال مجهول به دلایلی در پی پنهان‌سازی فاعل بوده و بیشتر تأکید بر عمل انجام شده، دارند (مباشری و واعظ‌زاده، ۱۴۰۲: ۸۸)». در گفتمان اشعار شوقی، افعال معلوم برای شفاف‌سازی و توضیح نقش مشارکان در سیر گفتمان به کار رفته که هم‌زمان دارای ارزش‌های بیانی و رابطه‌ای هستند.

شوقی از ضمایر در رابطه با گفتمان خودی برای اهدافی چون ایجاد انگیزه، وعظ و تشویق و در رابطه با گفتمان متقابل برای اهدافی مانند توییح و تهدید استفاده کرده‌است؛ بنابراین، ضمایر در گفتمان اشعار وی ارزش بیانی دارند. همچنین این شاعر با جهان‌بینی و شناختی که دارد برای گفتمان متقابل خود، نام‌گذاری‌هایی مانند: «جاهلاً»، «فاقداً حسَّ الحیاة»، «عَمِيْتُ»، «صَمَمْتُ»، «يَا سَالِيًا نَفُوسَنَا الْحَرِيَّةَ»، «غَفَلْتِكَ الْغَيِّبَةَ»، «الْبَهَائِمَ الْوَحْشِيَّةَ»، «عَبْدًا شَقِيًّا» و «مستضعفاً» انجام داده‌است. وی از این طریق، به گفتمان متقابل، هویتی خاص داده و آنان را موجوداتی فاقد حس آزادی‌خواهی و سلب‌کننده آزادی ملت مصر به‌شمار آورده‌است.

همان‌طور که بررسی‌ها نشان می‌دهد، خلیلی و شوقی با استفاده از واژگانی ساده، باصلابت، متناسب با هدف و دارای ارزش‌های رابطه‌ای و بیانی، اشعاری جذاب و انگیزشی برای مخاطب خود تقدیم نموده‌اند. دو شاعر در این سطح، تقریباً به‌صورت یکسان عمل کرده‌اند. به کارگیری واژگان و تعبیرهای ایدئولوژیک، استفاده از جمله‌های خبری، افعال معلوم، کاربرد ضمایر، نام‌گذاری گفتمان‌های خودی و متقابل، از نقاط تشابه کار دو شاعر است. از سوی دیگر، کلام خلیلی ضمن آتشین بودن با حزن و غم همراه است و در آن، نسبت به تعریف و یا توییح گفتمان متقابل سخنی نمی‌آید؛ در حالیکه در نمونه نخست شعر

شوقی، روحیه شادی توأم با غم و در نمونه دوم آن، کلامی آتشین، همراه با تویخ و سرزنش گفتمان متقابل است.

۲-۲-۲- سطح تفسیر

دومین سطح از سطوح سه گانه نظریه فرکلاف، سطح تفسیر است. در این سطح، تحلیل گر با استفاده از آنچه در سطح توصیف به دست آورده، به سراغ عوامل مؤثر بر تشکیل متن، فاعلان، گفتمان‌ها و بینامتنیت می‌رود (فرکلاف، ۱۳۹۹: ۱۹۳-۱۹۴). در ادامه مطابق با پرسش دوم این پژوهش به بررسی موارد خواسته اقدام می‌شود.

۲-۲-۱- بافت موقعیتی و نوع گفتمان

بافت موقعیتی همان بستری است که در آن، متن شکل گرفته است. در حقیقت، متن به سبب بسترها و عوامل گوناگون تاریخی، سیاسی، فرهنگی و اجتماعی به وجود می‌آید (دایک، ۱۳۸۲: ۶۶). برای درک بهتر یک متن و یافتن اهداف پنهان در ورای واژگان باید عوامل مذکور را به دقت بررسی نمود. نمونه اشعار ارائه شده از خلیل‌الله خلیلی و احمد شوقی به سبب داشتن جنبه میهنی، جزء وطن سروده‌های دو شاعر محسوب می‌شود.

نخستین عامل سرودن این اشعار، عامل سیاسی است. سیر تاریخی حوادث و تحولات مصر و افغانستان که در زمان زندگی دو شاعر به وقوع پیوست و در ادامه، حضور شوم استعمارگران و تجاوز خارجی بر این دو سرزمین، مهم‌ترین عامل در پیدایش این اشعار است. شوقی با آمدن استعمارگران، به اسپانیا تبعید شد و خلیلی نیز با هجوم ارتش سرخ شوروی، عرصه بر او تنگ شد و به آمریکا و سپس پاکستان هجرت کرد. دو شاعر در غربت و تبعید برای آزادی وطن و مبارزه با استعمار از هیچ‌گونه سعی و تلاشی دریغ نورزیدند.

دومین عامل در خلق این سروده‌ها، عامل دینی و باور به آموزه‌های اسلام است. خلیلی و شوقی به عنوان دو شاعر مسلمان، با تمسک به آموزه‌های دینی، برای تشویق هموطنان به مبارزه با استعمار، نیل به آزادی و حفظ آن از مفاهیم دینی بهره برده‌اند؛ زیرا اسلام دینی

است که ارمغان آن، آزادی بشر است. دو شاعر با داشتن چنین پیشینه اعتقادی، سعی در تشویق هموطنان برای به دست آوردن و حفظ آزادی نموده‌اند.

سومین عامل، بستر تاریخی- فرهنگی دو سرزمین افغانستان و مصر است. در طول تاریخ، پیوسته چشم طمع استعمارگران بر این دو جغرافیا دوخته شده و هر از گاهی مورد تجاوز بیگانگان قرار گرفته است. مردمان این دو سرزمین با هر بار تجاوز و استیلای بیگانگان در مقابل استعمارگران و ایادی آنان به‌پاخاسته و تا رسیدن به قله بلند آزادی، جان‌فشانی کرده‌اند. با توجه به روحیه این اشعار و وصف آزادی و آزادگی در آن، گفتمان این اشعار وطنی است.

۲-۲-۲- مشارکان

مخاطب گفتمان اشعار خلیلی و شوقی آحاد مردمان جامعه است. با توجه به ویژگی حماسی این سروده‌ها، اغلب مخاطبان و فاعلان گفتمان این اشعار را هم‌وطنان دو شاعر تشکیل می‌دهند، همان‌طور که خلیلی می‌گوید:

وطن‌دار برهنه‌پای مظلوم دیار من تو را مادر به شیر گرم غیرت بار پرورده
(خلیلی، ۱۳۸۵: ۴۵۹)

همچنین شوقی نیز آزادی را گوهری پربها می‌داند که باید برای به دست آوردن آن از جان و مال خود گذشت:

لَنْبَدُلَنَّ دُونَهَا ضَحِيَّةً   النَّفْسَ وَالنَّفِيسَ وَالذَّرِيَّةَ

(الشوقیات المجهوله، ۲۰۰۳، ج: ۱، ۲۱۸)

مبارزان و شهیدان از دیگر مشارکان، در گفتمان اشعار خلیلی و شوقی هستند. هر دو شاعر، آزادی وطن را ثمره خون شهیدان و تلاش مبارزانی می‌دانند که به پیروی از سردار آزادگان جهان، امام حسین^(ع) به میدان رفته و جان شیرین خود را فدا نموده‌اند. خلیلی در نمونه‌های دوم و پنجم نقش شهیدان و مبارزان را به‌خوبی به تصویر کشیده‌است (ر.ک: خلیلی، ۱۳۸۵: ۴۵۹ و ۶۲۶). شوقی نیز آزادی را ثمره خون شهیدان می‌داند. او در نمونه نخست به نقش شهیدان در کسب آزادی اشاره می‌کند و آنان را پیرو خط امام حسین^(ع) می‌داند (ر.ک: الشوقیات، ۲۰۱۷: ۵۳۱).

در گفتمان اشعار دو شاعر، علاوه بر مشارکانی که ذکر شد، فاعلان دیگری نیز حضور دارند. خلیلی با ذکر نام مادر در نمونه دوم، اشاره به نقش مادران در پرورش مبارزان و شهیدان دارد. شوقی نیز با ذکر واژه‌های «السائل» و «سالباً نفوسنا الحرّیه» اشاره به استعمارگران و ایادی آنان دارد و با الفاظی تند آنان را مورد خطاب قرار داده است.

۲-۲-۳- گفتمان‌های موجود

با توجه به تنوع مشارکان و نیز روحیه سروده‌های خلیلی و شوقی و گفتمان میهنی این اشعار، می‌توان ردپای گفتمان‌هایی چون گفتمان وطنی، مبارزان و شهیدان، زنانه و گفتمان متقابل را مشاهده نمود.

۲-۲-۱- گفتمان میهنی

گفتمان میهنی در حقیقت، اشاره به جایگاه وطن و ارزش‌های آن دارد. آزادی مهم‌ترین عامل برای رسیدن به سعادت در وطن است. هرگاه وطن آزاد نباشد، اهل آن نیز احساس خوبی نخواهند داشت. گفتمان اشعار خلیلی و شوقی با تأکید بر آزادی و بیان اهمیت و جایگاه آن، در واقع، تلاشی برای رهایی وطن از چنگ استعمارگران و ایادی آنها است.

خلیلی، آزادی را عاملی مهم در سعادت انسان می‌داند و بر این باور است که زندگی دنیوی بدون آزادی زشت است و هیچ ارزشی ندارد (خلیلی، ۱۳۸۵: ۳۹۱).

شاعر هموطنان خود را مورد خطاب قرار داده و به آنان یادآوری می‌کند که درس آزادی، سهم قابل توجهی از تعالیم دین مبین اسلام است و آنان باید در عمل، مطابق فرموده‌های سرور آزادگان، حضرت امام حسین^(ع) در راه آزادی و ایمان تلاش نمایند و از هیچ کوششی در این زمینه دریغ نوزند؛ زیرا گذشتن از جان در راه آزادی، افتخاری بزرگ برای یک مسلمان است.

تورا در راه ایمان و فداکاری و آزادی دبستان بزرگ سید احرار پرورده

(خلیلی، ۱۳۸۵: ۴۵۹)

شوقی نیز آزادی مصر را مدیون مبارزان و شهیدانی می‌داند که با پیروی از حضرت امام حسین (ع) در این راه رزمیده‌اند.

يَبْدُو عَلَي هَاتوَر نُوْرُ دِمَائِهَا كَدَمِ الْحُسَيْنِ عَلَي هِلَالِ مُحَرَّمِ

(الشُّوقِيَات، ۲۰۱۷: ۵۳۱)

شاعر از اینکه در وقت مبارزه در کنار شهیدان و مبارزان نبوده، احساس حسرت می‌کند. در جای دیگری از کلام خود، آزادی را نعمت خداوندی می‌داند که باید برای به-دست آوردن و حفظ آن از جان و مال خود گذشت و آماده قربانی در این راه بود. شوقی ایادی استعمار را با کلامی تند و تویخ گونه خطاب قرار داده و آنها را تشبیه به بردگانی بدبخت و موجوداتی جاهل می‌کند که فاقد حس آزادی‌خواهی و درک معنای آن هستند (الشُّوقِيَات المجهوله، ۲۰۰۳، ج ۱: ۲۱۸).

گفتمان میهنی از نکات بارزی است که در اشعار خلیلی و شوقی به گونه‌ای یکسان وجود دارد؛ اما تفاوت کار دو شاعر در نحوه بیان آن دو است؛ بدین صورت که کلام خلیلی، حماسی و توأم با حزن و اندوه است و مخاطب وی هموطنانش هستند؛ ولی روی سخن شوقی، هموطنان او و گفتمان متقابل است. این شاعر هنگام خطاب به مردم خویش از کلامی نرم استفاده می‌کند؛ اما با گفتمان متقابل، عتاب گونه سخن می‌گوید.

۲-۲-۳-۲- گفتمان مبارزان و شهیدان

آزادی، گوهری است که با مبارزه و گذشتن از جان به دست می‌آید. در نمونه اشعار دو شاعر با توجه به اینکه در محور آزادی سروده شده است، گفتمان مبارزان و شهیدان دیده می‌شود؛ زیرا آزادی را فقط کسانی به دست می‌آورند که با اراده قوی و ایمانی راسخ، امام حسین (ع) گونه تا پای جان در این راه برزمنند.

خلیلی هموطنان برهنه پای و ستم‌دیده خویش را مخاطب قرار داده و یادآور می‌شود که آنان غیرت، مردانگی و جنگاوری را از مادر خویش به عنوان عنصری سازنده و حیات‌بخش در زندگی به ارث برده‌اند؛ علاوه بر این، شاعر به مکتب بزرگ سرور آزادگان جهان امام حسین (ع) می‌پردازد که هموطنان وی درس ایمان، ایثار و آزادی را در این مکتب فرا گرفته‌اند.

در جایی دیگر، خلیلی با دلی پر خون، ابر بارانزای بهاری را خطاب قرار داده و از آن می‌خواهد که بر قبر شهیدان مظلوم نیارد برای اینکه داغ خون آنها در حافظه تاریخ تا ابد باقی بماند؛ زیرا نعمت آزادی از برکت خون همین شهیدان و مجاهدت مبارزان به دست آمده است.

تو ای ابر بارنده در نوبهار!   به قبر شهیدان بی کس مبار
مکن شست و شو خون آزادگان   که نقشی است بر خاک ما، جاودان
بمان تا از آن داغ خون روزگار   دماند گل و لاله در نوبهار

(خلیلی، ۱۳۸۵: ۶۲۶)

شوقی نیز آزادی مصر و مردمان آن را مدیون تلاش مبارزان و خون شهیدانی می‌داند که با پیروی از آموزه‌های مکتب سرور و سالار شهیدان امام حسین^(ع) تا پای جان در میدان مبارزه مانده و با اهدای جان شیرین خود برای کشور و مردم خود، آزادی را به ارمغان آورده‌اند.

فِي مَهْرَجَانِ الْحَقِّ أَوْ يَوْمِ الدِّمِ   مُهَجٌّ مِّنَ الشُّهَدَاءِ لَمْ تَتَكَلَّمِ
يَبْدُو عَلَى هَاتُورِ نَوْرٍ دِمَائِهَا   كَدَمِ الْحُسَيْنِ عَلَى هِلَالٍ مُّحَرَّمِ

(الشوقیات، ۲۰۱۷: ۵۳۱)

بنابراین، شهدا و مبارزان جایگاه ویژه‌ای در گفتمان اشعار خلیلی و شوقی دارند. در این گفتمان نیز دو شاعر به گونه‌ای یکسان عمل کرده‌اند.

۲-۲-۳- گفتمان زنانه

با مطالعه نمونه اشعار ارائه شده از دو شاعر، گفتمان زنانه را فقط می‌توان در اشعار خلیلی مشاهده نمود. منظور از گفتمان زنانه، حضور و نقش زنان در اشعار شاعران است. شکی نیست که نقش زن به عنوان مادر در تربیت فرزندان، جایگاه ویژه‌ای دارد. شاعر خطاب به هموطنانش می‌گوید که شما فرزندان شیرزنان باغیرتی هستید که سرود آزادی را از گهواره در گوش‌تان زمزمه نموده و در کنار شما به جای اسباب‌بازی، خنجر و سلاح گذاشته‌اند.

تو را مادر به گهواره نهاده تیغ در پهلو   ز عهد کودکی شمشیر جوهردار پرورده
تو را در راه ایمان و فداکاری و آزادی   دبستان بزرگ سید احرار پرورده
(خلیلی، ۱۳۸۵: ۴۵۹)

وجود گفتمان زنانه در اشعار خلیلی، آن هم در نقش مادر، دلیلی بر اهمیت و جایگاه وی به عنوان نخستین مربی آزادی و آزادگی در فکر، فرهنگ و باور عمیق شاعر است.

۲-۲-۳-۴- گفتمان متقابل

مخاطب اشعار میهنی، ضمن اینکه آحاد مردم جامعه‌اند، بیگانگان و ایادی آنها را نیز در برمی‌گیرد. از آنجایی که جان‌مایه این اشعار را آزادی و آزادگی تشکیل می‌دهد، باید گفتمان دیگری را در ورای این اشعار دنبال کرد که این گفتمان، همان گفتمان متقابل است. با بررسی تحولات سیاسی و تجاوز استعمارگران بر افغانستان و مصر در می‌یابیم که این تحولات به عنوان عاملی مهم در خلق اشعار دو شاعر به‌شمار می‌آید و حکایت از گفتمان متقابلی دارد که آزادی را از مردمان این دو سرزمین سلب نموده است. البته این مردم ساکت ننشسته؛ بلکه برای دوباره به‌دست آوردن آن، حسین‌گونه (ع) به‌میدان آمده و جنگیده‌اند.

در مقام مقایسه بین آراء دو شاعر، در می‌یابیم که گفتمان متقابل در اشعار شوقی نمود واضح‌تری دارد. وی استعمارگران را سلب‌کننده آزادی مردم مصر می‌داند و براین باور است که آزادی، نعمت و بخششی است که خداوند متعال در فطرت انسان به ودیعه گذاشته‌است و اکنون استعمارگران و ایادی مزدور آنان، مردم مصر را از این نعمت محروم کرده‌اند و در مقابل، مصریان برای به‌دست آوردن آن حاضر به دادن قربانی و گذشتن از مال، جان و فرزندان خویش هستند:

یا راکِباً مَرَاكِبَ الْخَطِيئَةِ	يا سَالِباً نُفُوسَنَا الْحُرِّيَّةُ
غَرِيْزَةً فِي خَلْقِهِ فِطْرِيَّةُ	اللّٰهُ اَعْطَاكَ لَنَا عَطِيَّةُ
النَّفْسَ وَالنَّفْسِيسَ وَالذُّرِّيَّةُ	لِنَبْدُلَنَّ دُونَهَا ضَحِيَّةُ

(الشُّوقِيَّاتِ الْمَجْهُولَةِ، ۲۰۰۳، ج ۱: ۲۱۸).

این شاعر، ایادی استعمار را که منکر اهمیت آزادی هستند، با تندی و سرزنش مورد خطاب قرار داده و آنان را افرادی جاهل و برده‌هایی بدبخت می‌داند که از درک حس آزادی‌خواهی محروم هستند (الشوقیات المجهوله، ۲۰۰۳، ج ۱: ۲۱۸).

۲-۲-۳-۵- بینامتنیت

بینامتنیت از نکات مهم در تئوری فرکلاف محسوب می‌شود. به‌باور «ژنت» بینامتنیت حضور دو متن در یکدیگر است (پوریزدان‌پناه، ۱۴۰۱: ۱۵). در نمونه‌های ارائه شده از دو شاعر رگه‌هایی از تأثیرپذیری دو شاعر از مفاهیم و شخصیت‌های بزرگ دینی ملاحظه می‌شود.

بهره‌گیری، استفاده و تزئین کلام با قرآن، مفاهیم و شخصیت‌های بزرگوار دینی و میهنی در ادبیات، امری معمول به‌شمار می‌رود. دو شاعر در زمینه خلق آثار خویش متأثر از قرآن کریم و رجال دینی هستند. در نمونه نخست از اشعار خلیلی، شاعر چنین می‌گوید:

چون خدا آدم خاکی به خلافت بگزید / وز گلستان بهشتش به یکی دانه کشید
با دقت در این بیت، می‌توان دریافت که شاعر در سرودن مصراع نخست این بیت متأثر از آیه ۳۰ سوره بقره: (وَإِذْ قَالَ رَبُّكَ لِلْمَلَائِكَةِ إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً...) است. وی در مصراع دوم به دو آیه دیگر از این سوره، (۳۵ و ۳۶) اشاره می‌کند: (وَقُلْنَا يَا آدَمُ اسْكُنْ أَنْتَ وَزَوْجُكَ الْجَنَّةَ...) (فَأَزَلَّهُمَا الشَّيْطَانُ عَنْهَا فَأَخْرَجَهُمَا مِمَّا...) دارد.

همچنین در نمونه دوم از اشعار خلیلی، با بیت زیر مواجه می‌شویم:

تو را در راه ایمان و فداکاری و آزادی / دبستان بزرگ سید احرار پرورده

(خلیلی، ۱۳۸۵: ۴۵۹)

در اینجا شاعر ترکیب (سید احرار) را به کار برده است. این اصطلاح به سردار آزادگان جهان امام حسین (ع) و آموزه‌های مکتب انسان‌ساز ایشان در زمینه ایمان، فداکاری و آزادی اشاره دارد.

از سوی دیگر، احمد شوقی نیز متأثر از مفاهیم و بزرگان دینی است. او در نمونه دوم از اشعار خود چنین می‌سراید:

اللَّهُ أَعْطَاكَ لَنَا عَاطِيَةً   غَرِيْزَةً فِي خَلْقِهِ فِطْرِيَّةً

(الشوقيات المجهولة، ۲۰۰۳، ج: ۱، ۲۱۸)

شاعر آزادی را بخشش خداوند مهربان می‌داند که این نظر وی، برگرفته از آموزه‌های دین مبین اسلام است. همچنین در نمونه نخست اشعار خود، ضمن پرداختن به جان‌فشانی‌های شهیدان مصر، آنها را پیروان مکتب امام حسین (ع) می‌داند، چنانچه می‌گوید:

يَبْدُو عَلَي هَاتوَر نُوْرُ دِمَائِهَا   كَدَمَ الْحُسَيْنِ عَلَي هِلَالٍ مُّحَرَّمٍ

همان‌طور که دیده می‌شود دو شاعر با استفاده از نمادهای دینی مانند: امام حسین (ع) که در حقیقت نماد عظمت، عزت، شکوه و ایثار است، به مکتب سمبولیزم نیز گریز کوتاهی زده‌اند و از این نماد ایثار و شجاعت برای بیان اهداف و احساسات خود یعنی ایجاد انگیزه در ضمیر هم‌میهنان خویش، به‌خوبی بهره برده‌اند.

بر اساس آنچه گذشت، خلیلی و شوقی، در راستای بیان هدف، ایجاد انگیزه، بیدار نمودن اذهان مردمان خویش و بیان اهمیت و جایگاه آزادی در آموزه‌های دینی، از مفاهیم و بزرگان دینی به‌خوبی بهره برده‌اند. دو شاعر در این سطح با توجه به کاربست بینامتنیت دینی به‌گونه یکسان عمل کرده‌اند.

۲-۳- سطح تبیین

سومین سطح از نظریه فرکلاف را تبیین تشکیل می‌دهد. در این سطح، تحلیل‌گر با عبور از ویژگی‌های زبانی، تعیین نوع گفتمان، بینامتنیت و دیگر موارد مطروحه در سطوح توصیف و تفسیر، به سراغ آن می‌رود. «تبیین، عبارت است از بررسی گفتمان به عنوان جزئی از روند مبارزه اجتماعی در ظرف مناسبات قدرت.» (فرکلاف، ۱۳۹۹: ۲۴۵) برای تبیین یک گفتمان، باید از متن و جمله عبور نمود و تأثیر آن را در جامعه بررسی کرد. به بیانی دیگر، در این سطح، تحلیل‌گر به «توضیح چرایی تولید چنین متنی از میان امکانات مجاز موجود در آن زبان برای تولید متن در ارتباط با عوامل جامعه‌شناختی، تاریخی، ایدئولوژی، قدرت

و دانش فرهنگی - اجتماعی می‌پردازد» (آقاگل‌زاده، ۱۳۸۵: ۱۲۹) در ادامه به بررسی ایدئولوژی و اهداف پنهان در گفتمان اشعار ارائه شده از دو شاعر می‌پردازیم.

۲-۳-۱- ایدئولوژی و اهداف پنهان

به‌باور تحلیلگران گفتمان انتقادی، همه گفتمان‌ها دارای کارکردی ایدئولوژیک بوده و خنثی نیستند؛ بلکه متناسب با اوضاع سیاسی، دارای کنش‌های اجتماعی و سیاسی هستند. این جهت‌گیری‌های ایدئولوژیک گاهی در راستای تقویت و گاهی در راستای مقابله و تضعیف قدرت سیاسی حاکم بر جامعه است (پاشازانوس و جعفری، ۱۳۹۴: ۵۷). از دید تحلیلگران گفتمان انتقادی، هدف از ایدئولوژی، مجموعه ارزش‌ها یا نظام اعتقادی است که زبان متن آن را منتقل می‌نماید (صادقی، ۱۳۹۳: ۱۲-۱۳). برای یافتن اهداف و ایدئولوژی‌های پنهان در متن، باید علاوه بر بافت موقعیتی و دیگر عوامل تأثیرگذار به سراغ کلماتی رفت که در اشعار، به‌گونه ایدئولوژیک به کار رفته‌اند؛ زیرا بار معنایی برخی واژگان، بیشتر از ظاهرشان است و حامل معنایی پنهان در کلام شاعر یا نویسنده هستند. تحلیلگر گفتمان انتقادی سعی بر آن دارد ایدئولوژی پنهان در گفتمان را آشکار نموده و ناگفته‌های گوینده یا نویسنده را بیان نماید؛ بنابراین، رمزگشایی ایدئولوژی از گفتمان‌ها، یکی از اهداف تحلیل گفتمان انتقادی است (آقاگل‌زاده و غیاثیان، ۱۳۸۶: ۵۱).

خلیلی با به‌کارگیری واژه‌ها، ترکیب‌هایی زیبا و ایدئولوژیک و با به‌کارگیری تلمیحات قرآنی و استفاده از بینامتنیت متأثر از رجال و بزرگان دینی، کلامی سراسر انگیزشی و حماسی ارائه کرده است. شاعر با بیانی شیوا و حماسی و به‌دور از هرگونه پیچدگی‌های زبانی، سعی در بیداری اذهان ملت و مقابله با استعمارگران دارد. شاعر تلاش می‌کند تا اهمیت آزادی و مبارزه برای کسب آزادی را با تکیه بر باور دینی هم‌میهنان خویش، به آنان خاطر نشان کند. وی با یادآوری آموزه‌ها و فداکاری بزرگانی چون امام حسین (ع) از مردمان خویش می‌خواهد در راه مبارزه با دشمن غدار، پایداری کنند؛ زیرا مرگ در راه شرف، شأن جوان‌مردان است.

خلیلی در فرازی دیگر از اشعار خود، با ذکر واژه «مادر» و نقش عمده وی، در حقیقت، جایگاه ماموطن را برجسته می‌سازد که در آن زمان، زیر چکمه‌های اشغال‌گران قرار داشت. او با ذکر «قله‌های آسمان آسا»، «تیغ» و «شمشیر جوهردار» که مادر در گهواره فرزندش گذاشته، قصد دارد، حس غرور، صلابت، شهامت و آزادی‌خواهی را در ضمیر هم‌میهنان خود زنده کند. در باور خلیلی، آزادی، همه چیز و جهان بدون آن، زشت و کریه است.

ایدئولوژی در تمام نمونه‌ها از شعر خلیلی، از ویژگی‌های دینی، ملی و حماسی برخوردار است و هدف آن، بصیرت‌افزایی در مردم و ایجاد حس مبارزه با استعمارگران در وجود آنان است.

با توجه به جایگاه ادبی این شاعر به عنوان مشهورترین چهره ادبی زمان خود و با بررسی واژگان، تعابیر ایدئولوژیک به کار رفته در متن، عوامل مؤثر بر خلق سروده‌های شاعر، نقش مشارکان و گفتمان‌های موجود می‌توان گفت: گفتمان اشعار خلیلی با استفاده از ظرفیت‌های موجود زبان و با تولید گفتمانی ایدئولوژیک و انگیزشی، به صورت خلاق و آشکار به مبارزه با گفتمان متقابل برخاسته و سعی دارد ساختارهای قدرت را در جامعه تغییر دهد.

احمد شوقی نیز مانند خلیلی، با کاربست واژه‌ها و ترکیب‌هایی ایدئولوژیک به بیان اهمیت و جایگاه آزادی پرداخته است. شاعر، با به کارگیری ترکیب‌های زیبا، آزادی را تحفه خداوندی دانسته و آن را جشن حق بر باطل می‌داند و این روز را، خون‌بهای شهیدانی می‌داند که با بذل جان‌های شیرین خود، آن را به ارمغان آورده‌اند. ایدئولوژی در کلام شوقی نیز جنبه دینی و حماسی دارد. او آزادی را به رنگ سرخ می‌داند تا یادآور جان‌فشانی شهیدانی باشد که به پیروی از مکتب سالار شهیدان امام حسین^(ع) در راه آزادی مصر، تا پای جان جنگیده‌اند. وی با به کارگیری چنین واژه‌ها و ترکیب‌های ایدئولوژیک، ارزش و اهمیت آزادی را برای هموطنان خویش ترسیم می‌کند.

همچنین شوقی در نمونه دوم اشعار خود با کلامی آتشین از نعمت زندگی با وجود آزادی سخن می‌گوید. وی آزادی را بخشش خداوند مهربان، شیرین و پاک می‌داند. در

ادامه، شاعر با بیانی عتاب‌گونه، خطاب به استعمارگران و فریب‌خوردگانی که در خدمت استعمار قرار گرفته‌اند، آنان را سلب‌کننده آزادی ملت مصر و افرادی جاهل و فاقد حس آزادی و نیز بردگانی بدبخت به‌شمار می‌آورد. ایدئولوژی در گفتمان اشعار شوقی، بار وطنی، حماسی و دینی دارد و در راستای بصیرت‌افزایی مصریان، مبارزه با استعمارگران و ایادی آنان است.

بنابر آنچه گفته شد و با توجه به جایگاه ادبی شوقی به عنوان امیرالشعرا و بارزترین چهره ادبی مصر در آن زمان و همچنین با بررسی تنوع واژه‌ها، تعبیر ایدئولوژیک و ساختارهای دستوری دارای ارزش‌های رابطه‌ای و بیانی، در متن، عوامل تأثیرگذار بر تولید این اشعار، نقش فاعلان و روابط آنان و گفتمان‌های موجود می‌توان چنین گفت: اشعار شوقی با بهره‌گیری از ظرفیت‌ها و ساختارهای زبانی و با خلق گفتمانی ایدئولوژیک و انگیزشی، به‌شکل آشکار و خلاق به مقابله با گفتمان متقابل برخاسته و از این راه سعی دارد به تغییر ساختارهای قدرت در جامعه اقدام کند.

با توجه به آنچه گذشت، ایدئولوژی در کلام خلیلی و شوقی، جنبه مثبت و آگاهی‌بخشی دارد و دو شاعر سعی نموده‌اند با بیانی ساده و پرمعنا هدف خویش را ترسیم نمایند. آن دو با بیان اهمیت آزادی و تبیین جایگاه شهیدان و مبارزان در این زمینه تلاش کرده‌اند تا اذهان ملت خود را بیدار نموده و آنان را برای کسب و حفظ آزادی تشویق نمایند و از این طریق، در مبارزه برحق ملت خود ضد استعمارگران سهمیم باشند. گفتمان اشعار هر دو شاعر، خلاقانه در پی تغییر ساختار روابط قدرت در جامعه و خواهان آزادی و استقلال کشور است.

۳- نتیجه‌گیری

با بررسی‌های انجام شده در این پژوهش، نتایج زیر به‌دست آمد. در سطح توصیف، دو شاعر با استفاده از آرایه‌های بلاغی همچون، تکرار و تلمیح، استفاده از واژه‌ها، ترکیب‌های متناسب با هدف، کاربرد جملات خبری، افعال معلوم، کاربست ضمایر و استفاده از نام‌گذاری برای گفتمان خودی و متقابل به هدف

هویت بخشی و به طور کلی به کارگیری ساختارهای زبانی دارای ارزش های رابطه ای و بیانی، کلامی نغز، هدفمند، ایدئولوژیک و به دور از هر گونه پیچیدگی برای مخاطب خویش عرضه داشته اند.

در سطح تفسیر، بافت موقعیتی و عوامل سیاسی و دینی، به وضوح در آفرینش این سروده ها نقش دارند. نوع گفتمان اشعار دو شاعر، میهنی است. گفتمان مبارزان و شهیدان به صورت مشترک در اشعار هر دو شاعر و گفتمان زنانه بیشتر در اشعار خلیلی تجلی دارد؛ ولی گفتمان متقابل در اشعار شوقی حضوری پررنگ دارد.

بینامتنیت متأثر از شخصیت های دینی در اشعار هر دو شاعر دیده می شود. آن دو به آموزه های حیات بخش مکتب امام حسین (ع) به عنوان مکتبی ایثارگر و آزادی خواه می پردازند. تفاوت کار دو شاعر در این است که خلیلی از تلمیحات قرآنی و آموزه های آن نیز به خوبی بهره برده است.

در سطح تبیین، گفتمان اشعار خلیلی و شوقی با ارائه کلامی ایدئولوژیک، دینی، حماسی و انگیزشی در صدد بصیرت افزایی، ایجاد حس مبارزه با استعمارگران در هموطنان و در نهایت، در پی تغییر ساختارهای قدرت و ایدئولوژی حاکم بر جامعه است.

کتابنامه

قرآن کریم

آقاگل زاده، فردوس. (۱۳۸۵). **تحلیل گفتمان انتقادی**. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.

آقاگل زاده، فردوس و طارمی، طاهره. (۱۳۹۵). «تحلیل زبان شناختی گفتمان های رقیب در پرونده بوریس های تحصیلی: رویکرد تحلیل گفتمان انتقادی فرکلاف». دوماهنامه جستارهای زبانی. شماره ۶ پیاپی (۳۴)، صص ۳۹۱-۴۱۴.

آقاگل زاده، فردوس و سادات غیاثیان، مریم. (۱۳۸۶). «رویکردهای غالب در تحلیل گفتمان انتقادی» مجله زبان و زبانشناسی، شماره ۵، صص ۳۹-۵۴.

- استوارت میل، جان. (۱۳۶۳). **رساله‌ای درباره آزادی**. ترجمه جواد شیخ‌الاسلامی. تهران: مرکز انتشارات علمی و فرهنگی.
- امیرخانلو، معصومه. (۱۳۹۷). «سبک‌شناسی جملات ندایی در غزلیات حافظ». فصلنامه تخصصی سبک‌شناسی نظم و نثر فارسی (بهار ادب) علمی - پژوهشی. سال یازدهم، شماره اول، شماره پیاپی (۳۹)، صص ۴۳-۵۸.
- پاشازانوس، احمد و جعفری، روح‌الله. (۱۳۹۴). «تحلیل گفتمان انتقادی خطبه زیادبن ابیه معروف به الخطبه البتراء با استفاده از الگوی فرکلاف»، پژوهش‌نامه نقد ادبی عربی. سال ۶، شماره ۱، صص ۳۹-۶۵.
- پوریزدان‌پناه کرمانی، آرزو. شیخ حسینی، زینب. (۱۴۰۱). **ترام‌نیت قرآن و حدیث در ادب فارسی**. مرکز انتشارات دانشگاه یزد.
- حلوه، نوال بنت ابراهیم (۲۰۱۲). «اثر التکرار فی التماسک النصی مقاربه معجمیه تطبیقیه فی ضوء مقالات د. خادل منیف». ریاض: جامعه الأمیره نوره بنت عبدالرحمان.
- خلیلی، خلیل‌الله. (۱۳۸۵). **دیوان خلیل‌الله خلیلی**. به کوشش محمد کاظم کاظمی. ناشر. محمد ابراهیم شریعتی افغانستانی. تهران: نشر عرفان.
- دایک، تئون ای. ون. (۱۳۸۲). **مطالعاتی در تحلیل گفتمان: از دستور متن تا گفتمان کاوی انتقادی**. ترجمه پیروز ایزدی و دیگران، (گروه مترجمان) تهران: مرکز مطالعات و تحقیقات رسانه‌ها.
- زینی‌وند، تورج و نادری، روژین. (۱۳۹۴). «جایگاه حسام‌الخطیب در ادبیات تطبیقی جهان عرب»، مجله ادبیات تطبیقی (فرهنگستان زبان و ادب فارسی)، پیاپی ۱۱، صص ۲۲۰-۱۸۰.
- رهبر، بهزاد و محمودی بختیاری، بهروز و کریم خانلویی، گیتی. (۱۳۹۱). «رابطه جنسیت و قطع گفتار: بررسی جامعه‌شناختی زبان». فصلنامه جستارهای زبانی (پژوهش‌های زبان و ادبیات تطبیقی). دوره سوم، شماره چهارم، پیاپی (۱۲)، صص ۱۳۵-۱۴۷.

شرکت مقدم، صدیقه. (۱۳۸۸). «مکتب‌های ادبیات تطبیقی»، فصلنامه مطالعات ادبیات تطبیقی، پیاپی (۱۲)، صص ۵۱-۷۱.

شوقی، أحمد (۲۰۱۲). **الشوقیات**، مؤسسه هداوی للتعلیم و الثقافة، القاهرة، مصر. صادقی، فریبا. (۱۳۹۳). «نقش استعاره در بازنمایی ایدئولوژی در متون ادبی از دیدگاه تحلیل گفتمان انتقادی»، دانشگاه آزاد، واحد شاهرود، پایان نامه کارشناسی ارشد در رشته زبان‌شناسی همگانی.

صبری، محمد. (۲۰۰۳). **الشوقیات المجهولة**. المجلد الأول. قاهره: دارالکتب والوثائق القومية.

طاهری، حمید و حسنیها، عاطفه. (۱۳۹۹). «اغراض ثانوی جملات خبری در تاریخ بیهقی». نشریه نثر پژوهی ادب فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه شهید باهنر کرمان. سال ۲۳، شماره ۴۷، صص ۱۱۹-۱۴۱۴.

غنیمی هلال، محمد. (۱۹۸۷). **الأدب المقارن**، دارالعودة، بیروت.

فرکلاف، نورمن. (۱۳۹۹). **تحلیل گفتمان انتقادی**. چاپ دوم، ترجمه روح الله قاسمی، تهران: اندیشه احسان.

قجری، حسینعلی و نظری، جواد. (۱۳۹۲). **کاربرد تحلیل گفتمان در تحقیقات اجتماعی**، تهران: جامعه‌شناسان.

مباشری، محبوبه و واعظزاده، فائزه. (۱۴۰۲). «تحلیل گفتمان انتقادی تمهیدات عین‌القضات همدانی (با رویکرد نورمن فرکلاف)». فصلنامه علمی ادبیات عرفانی دانشگاه الزهراء (س). سال پانزدهم، شماره ۳۲، صص ۷۷-۱۰۳.

مطهری، مرتضی. (۱۴۰۲). **آزادی معنوی**. چاپ هشتم و هشتم. تهران: انتشارات صدرا.

یارمحمدی، لطف‌الله. (۱۳۹۹). **درآمدی به گفتمان‌شناسی**، تهران: هرمس.